

ELŐSZÓ

A változó nyelv

Minden változik. A világmindenség e törvényét Hérakleitosz (i. e. 535 k. – 475 k.) így fogalmazta meg: „Kétszer nem léphetünk ugyanabba a folyóba.” Az emberek megöregszenek, az ebihal békává fejlődik, a tejből sajt lesz... Furcsa volna, ha éppen a nyelv maradna mentes mindenféle változástól.

A nyelvi változás minden szinten törvényszerű: a hang-, az alak-, a mondat- és a jelentéstant egyaránt áthatja. De talán legszemléletesebben a szókincs terén nyilvánul meg. Az új tárgyakkal, technikai eszközökkel, új intézményekkel, fogalmakkal nevet kell adnunk: *mobiltelefon, autópálya-matrica, ágykihasználtság, okosóra...* Ugyanakkor az elavult tárgyak, szerszámok használata megszűnik, egyes intézmények szintén befejezik működésüket, így az őket jelölő szó is lassan kikopik nyelvünkéből – vagy legalábbis archaikussá válik. Például a régi paraszti világ számos eszköze és szava ma már nem vagy csak elvétve használatos: *szakajtó, törek, rakonca, mángorló*. Mindamellett a szókincs módosulására koránt sincs mindig észszerű magyarázat. Miért lett a *verő*-ből *kalapács*? Miért hagyta a magyar nyelvközösség kihalni az ősi *rér* és a *süv* szót, miért vette át helyettük az idegen *sógor*-t?

Egy-egy szó végleges kiveszése a nyelvből hosszú évszázadokig is eltarthat. Vannak szavak, melyeket ma még megértünk, de magunk már nem használjuk. Ilyen a kártyajátékban az 'adu' jelentésű régi *tromf* vagy a szintén régies, a sámánra használt *vajákos* szó.

A régi és a tájszavaink felépítése, hangulata

Szóteremtés során a főnevek esetében a jelölt tárgy vagy személy egyik ismérve rögzítődik a szóban. Például a foglalkozásneveknél ez lehet a cselekvőre jellemző tevékenység, a munkaeszköze vagy a

munkahelye. Tehát *írnok* szavunk szinonimái az említett motivációk sorrendjében: *fogalmazó, tintász, tollnok, irodista*. Ha a szóalkotó képzelőereje kimerült, idegen nyelvből vesz át kész elemet: *skribler*.

A szóalkotásmódok nem egyformán produktívak minden nyelvtörténeti korszakban: az összetételek és a képzők egymáshoz viszonyított aránya változik, s a képzők gyakorisága is ingadozik. Különleges hangulatúak az *-ász, -ész* képzős, ma már elavult szavak, amelyek ugyan nem tartoznak aktív szókincsünkbe, de minden nehézség nélkül megérthetők. Némelyikük talán épp ezért kissé tréfásnak hangzik. Lássunk közülük egypárat: *aranyász* 'aranyásó', *börtönész* 'fegyőr', *fűvész* 'botanikus' (a *fűvészkert* 'botanikus kert' összetételben él tovább), *hangász* '1. muzsik; 2. kántor', *kövész* 'bányász', *tintász* 'írnok'. Az említett szavak fele (*fűvész, hangász, kövész*) a nyelvújítás terméke.

Hazánkban a latin nyelv ismerete évszázadokig a műveltséggel volt egyenlő, és csak az 1805. évi IV. törvénycikk rendelte el a hivatali nyelv bizonyos területein a magyar nyelv használatát. A latin nyelv képzői erősen hatottak a magyar szókincsre: *-ista* végű szavaink nemcsak latin vagy görög szótőhöz járultak, hanem magyar szavakhoz is. Közülük néhányat megtalálni szótárunkban is: *bankista* 'banktisztviselő', *bolondista* 'baptista', *irodista* 'írnok', *pápista* 'katolikus'.

Kötetünk sok, a mai nyelvben nem használt, *-(a)tlan, -(e)tlen, -talan, -telen* fosztóképzős szót közöl: *csendetlen* 'lármas', *házasságtalan* 'nőtlen', *hívtelen* 'áruló', *homálytalan* 'felhőtlen', *uratlan* 'lakatlan', *várhatatlan* 'türelmetlen', *végéremehetetlen* 'végtelen'.

Ugyancsak számos, *-kodik, -kedik, -ködik* visszaható képzővel alkotott ige került szótárunkba: *atyaistenkedik* 'basáskodik', *csülköskodik* 'sántikál', *fortélykodik* 'csal', *híreskedik* 'kérkedik', *piperézkedik* 'parádézik', *tunyálkodik* 'heverészik'. Egyesekből még ma is kiérződik a szó mögötti kép: *markoskodik* 'iparkodik' igénk eredetileg az izmos karú, tagbaszakadt legényre vonatkozott, aki kemény kétkezi munkát végzett, s a szó jelentése csak később bővült ki.

Nemegyszer a régies és tájszavakban a mai köznyelvben szokásos igekező helyett másikat találunk: *beteremt* 'előteremt', *elebédez* 'megebédel', *elszerez* 'beszerez', *elügyel* 'felügyel', *megárvalodik* 'elárval', *megenged* 'elenged', *megszegényül* 'elszegényedik', *megvét* 'elvét'.

A magyar népi humor nyilvánul meg a következő szavakban: *drótszamar* 'kerékpár', *kilincsnymodász* 'koldus', *miatyánkkozepe*

'kenyér' (a miatyánk szövegéből: „Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma”), *tigrisszoptatta* 'kegyetlen'. *Ugrómókus* 'mezőgazdász' szavunk a népetimológia szép példája: a magyar beszélő számára idegen, motiválatlan *agronómus* szót igyekszik érthetővé tenni. Mivel az agronómus a szántóföldön tevékenykedik, s hol itt, hol ott tűnik fel, magától értetődő a szóösszetétel jelentése. A *mókus* itt már átvitt, 'ember' jelentésében szerepel.

Szótárunk felöleli az emberi tevékenység minden területét, bemutatja közvetlen természeti-társadalmi környezetének gazdagságát. Ebből a kimeríthetetlen szókincsből vessünk egy pillantást a növénynevekre. Egy-egy növényt valamely jellemző tulajdonságáról nevezünk el. Mivel mindegyiknek több ismertetőjegye van, vidékenként más-más megnevezés terjedhet el. Ezt a sokszínűséget tükrözi a szótárunk is. Bizonyos állatok kedvelnek egyes növényeket, virágokat, s ez adja az indítékot az elnevezésükhöz. A sárgás virágáról *aranka*-ként (< *arany* 'sárga') ismert virág a tájnyelvben *fecskefonal* vagy *görényfű*. Alakjáról, nagy leveléről a laput *kalapfű*-nek vagy *lőkörömfű*-nek is hívják. Hatását tekintve a nadragulya mérgező, innen kapta *álmhozófű* nevét. A virágzás idejére utal a *tavaszhozófű*, ismertebb nevén a *százsorszép*. A szín szolgáltatta az indítékot a *kékvirág* és az *égvirág* 'búzavirág' esetében.

Gyakori jelenség, hogy a növény annak a népcsoportnak a nevét őrzi meg, amelyiktől átvettük, megismertük vagy amelyikhez művelődéstörténetileg kötődik. A jácint, a lógesztenye és a tulipán (< török *tulbant* 'turbán') a törökök révén vált ismertté Európában, de erre nem utal külön jelző. Viszont a következő növénynevek előtagja mutatja a törökséggel való kapcsolatot: *törökbors* 'paprika', *törökborsó* 'bab', *törökbúza* 'kukorica', *törökkobak* 'padlizsán' (itt a *kobak* 'lopótök'), *törökköles* 'rizs' és *törökszilva* 'datolya'.

Hasonlóan bő az állatnevek elnevezésének motivációja is. A *török*-nél maradvá: *törökfarkas* 'hiéna', *törökróka* 'sakál'.

Idegen szavakból is gyakran képez a népnyelv újakat. Ilyenkor a forrásnyelv szótövéhez illeszti hozzá a magyar képzőt. Néhány példa német eredetű tájszavainkra: (*deutsch* 'német' >) *dájcsol* 'ugrál' (a szó 'német táncot jár' jelentéséből), (*schenken* 'ajándékoz' >) *elsenkel* 'elajándékoz', (*laufen* 'szalad' >) *lófol* 'szalad', (*fassen* >) *faszol* 'vételez'.

A *Hogyan mondták eleink?* szerkezete és célja

A *Hogyan mondták eleink?* szótár a magyar szótáriradalomban előzmény nélküli. A szócikkeit egy ma is általánosan ismert szó vezeti be, majd mögötte olvasható egy vagy több szinonimája, melyeket vagy régebben, vagy csak egy kisebb tájegységen használtak. A hajdani szó talán már teljesen eltűnt a nyelvünkől, de lehet, hogy ismertsége, használata csak fokozatosan csökken, és most van kihalófélben. A magyar nyelvterület tíz nyelvjárásra oszlik. Mindegyikben vannak az adott vidékre jellemző szavak, amelyek másutt élők számára nem vagy csak nehezen érthetők. Sajnos, az elmúlt évszázadban visszaszorult a nyelvjárási szavak használata, és zömük már a vidéken élőknek is idegenül cseng. Ezért tartottuk indokoltnak, hogy a régi és a tájnyelvi szavakat együtt adjuk közre szótárunkban. Eljárásunkat az is indokolja, hogy nehéz éles határt vonni közöttük. A nyelvjárást ismerő beszélőnek tájszó az, amit a XIX. századi regény olvasója régiesnek gondol.

A *Hogyan mondták eleink?* szótárban 10 100 vastag betűs, ma is széles körben ismert címszó található. Mögöttük 5 630 régies (R) és 7 790 tájnyelvi (T) szó áll – összesen 13 420. Mivel egy-egy tétel több helyen is megvan, ezért az előfordulásuk száma együttvéve 18 420. Nevezhetjük kiadványunkat „régiesítő” szótárnak is, hiszen segítségével napjaink szavai cserélhetők ki régies szavakra.

A *Hogyan mondták eleink?* szótár elsődleges forrása a TINTA Könyvkiadónak 1998-ban megjelent *Magyar szókincstár*-a volt. Ez gazdag tartalmú, 940 oldalas kínálati szinonimaszótár, amely felsorolja egy-egy szó szinonimái között a régies és a tájnyelvi szavakat is. Ezért lehetett ez szótárunk elsődleges forrása. Ezenkívül feldolgoztuk a TINTA Könyvkiadó más kiadványait is.

Jelen szótárnak több célja is van, sokirányúan felhasználható. Mint egyik címe mutatja, haszonnal forgathatják a keresztretjvények vagy más típusú fejtörők kedvelői. Ugyanakkor fordítva is igaz: a rejtvénykészítők is meríthetnek belőle. A szótár olvasgatása rádöbbenhet bennünket a magyar nyelv gazdagságára, kifejezőerejének változatosságára. Alkalmazható a *Hogyan mondták eleink?* szótár egyéni szókincsbővítésre is. Megbízható segédeszköze a műkedvelő és elismert íróknak, költőknek, ha régi korokban játszódó irodalmi műveikbe korfestő szavakat kívánnak beleszőni.

A szótár összeállításához felhasznált kézikönyvek

Kiss Gábor főszerk. 1998. *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Budapest, TINTA Könyvkiadó.

Kiss Gábor főszerk. 2012. *Régi szavak szótára. Kihalt, elfeledett és kiveszőben lévő szavak, szóalakok és szójelentések magyarázata*. Budapest, TINTA Könyvkiadó.

Kiss Gábor főszerk. 2019. *Nagy magyar tájszótár. 55 000 népies, tájnyelvi és archaikus szó magyarázata*. Budapest, TINTA Könyvkiadó.

Jelölések

R: régi, kihalt vagy kiveszőfélben lévő szó

T: tájnyelvi, nyelvjárási szó